

A topographic map of the Carpathian Basin, showing the region's terrain with color-coded elevations from green (low) to brown (high). The map includes major rivers and political boundaries. The text is overlaid on the upper portion of the map.

A Kárpát-medence földrajza

**Természet, társadalom,
gazdaság, néprajz**

A Kárpát-medence földrajza

Természet, társadalom,
gazdaság, néprajz

Monográfia

A kötet elkészítését támogatta:

BETHLEN GÁBOR
—•—
Alap

Az e-kötet megjelenését támogatta:

A Kárpát-medence földrajza

Természet, társadalom,
gazdaság, néprajz

Monográfia

Szerkesztette:

Molnár József és Papp Géza

Termini Egyesület – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

Budapest–Beregszász

ETO: 911.2(4-11)
K 22

A kötet egy évtizeddel követi az Akadémiai Kiadó gondozásában napvilágot látott azonos című, a témában készült eddigi legnagyobb szabású összefoglalást. A munka célja nem a nevezett műnél mélyebb és alaposabb elemzés készítése volt, inkább egy olyan összeállítás, amely kisebb terjedelmével és kevésbé szakmai nyelvezetével az érdeklődők szélesebb köre számára jelenthet élvezhető olvasmányt, valamint részévé válhat a térség felsőoktatási intézményeiben oktatott Kárpát-medence földrajza kurzus ajánlott irodalmának.

Kiadásra javasolta a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Tudományos Tanácsa (2022.06.28., 5. számú jegyzőkönyv).

Készült a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Földtudományi és Turizmus Tanszéke, valamint
Kiadói Részlege közreműködésével.

Szerkesztő: Molnár József, Papp Géza

Szerzők: Andrik Éva, Bálint Lajos, Berghauer Sándor, Cserniczkó István, Csoma Zoltán, Csorba Péter, Dávid Lóránt Dénes, Dobos Endre, Dövényi Zoltán, Fodor Gyula, Gönczy Sándor, Hadnagy István, Horvát Dániel, Kész Barnabás, Kész Margit, Kocsis Károly, Kohut Erzsébet, Kolozsvári István, Makay Zsuzsanna, Marselek Sándor, Molnár D. István, Molnár Ernő, Molnár Ferenc, Molnár József, Papp Géza, Remenyik Bulcsú, Tátrai Patrik, Vince Tímea, Wéber András

Lektorálta:

Dr. Kiss Tímea (Szegedi Tudományegyetem),
Dr. Pénzes János (Debreceni Egyetem)

Műszaki szerkesztés: Papp Géza
Korrektúra: Sin Edina
Borítóterv: Molnár D. István
A kiadásért felel: Dobos Sándor

A monográfia fejezeteinek tartalmáért kizárólag a szerzők felelnek.

ISBN 978-615-81834-4-4

© A szerzők, 2022
© II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2022

Tartalom

ELŐSZÓ (*Orosz Ildikó*)

1. TERMÉSZETI VISZONYOK

1.1. A Kárpát-medence fogalma, lehatárolása, földrajzi fekvése	(<i>Molnár József</i>)	13
1.2. A Kárpát-medence földtani viszonyainak áttekintése	(<i>Gönczy Sándor</i>)	19
1.2.1. A Kárpát-medencét alkotó földtani egységek kialakulása		20
1.2.2. A medencealakulás, illetve a Kárpátok kialakulásának kezdete		23
1.2.3. A már egységesült medence fejlődése a Kárpátok vonulataival együtt		26
1.2.4. Északnyugati-Kárpátok		29
1.2.5. Északkeleti-Kárpátok		31
1.2.6. Keleti-Kárpátok		34
1.2.7. Déli-Kárpátok		35
1.3. Természetes felszínalakulás a Kárpát-medencében	(<i>Gönczy Sándor</i>)	40
1.3.1. A Duna–Tisza-medence		40
1.3.2. Duna–Morva–Rába-medence		41
1.3.3. Az Erdélyi-medence		42
1.3.4. Északnyugati-Kárpátok		44
1.3.5. Északkeleti-Kárpátok		48
1.3.6. Keleti-Kárpátok		52
1.3.7. Déli-Kárpátok		53
1.3.8. A Bánsági-hegyvidék		54
1.3.9. Erdélyi-szigethegység		55
1.3.10. Dunántúli-középhegység		57
1.4. Ásványi kincsek	(<i>Gönczy Sándor</i>)	60
1.5. Éghajlati sajátosságok	(<i>Hadnagy István</i>)	74
1.5.1. A Kárpát-medence éghajlatának múltja		74
1.5.2. A Kárpát-medence éghajlatát meghatározó tényezők		75
1.5.3. A Kárpát-medence éghajlati körzetei és azok jellemzői		78
1.5.4. Az éghajlati elemek idő- és térbeli változása		84
1.5.4.1. A napsugárzás és napfénytartam		84
1.5.4.2. A levegő hőmérséklete		85
1.5.4.3. A légnyomás és szél		87
1.5.4.4. A felhőzet és a köd		89
1.5.4.5. A légnedvesség és csapadék		90
1.5.4.6. Az időjárási szélsőségek jellemzői		92
1.5.5. A Kárpát-medence éghajlatának várható változása		94
1.6. A Kárpát-medence vízrajza	(<i>Vince Tímea</i>)	99
1.6.1. Folyókák		99

1.6.1.1. A Duna vízrendszerének jellemzése	99
1.6.1.2. Folyószabályozás	103
1.6.2. Állóvizek	107
1.6.3. Felszín alatti vizek	111
1.7. A térség élővilága	116
1.7.1. A Kárpát-medence növényföldrajza (<i>Kohut Erzsébet – Andrik Éva</i>)	116
1.7.1.1. A Kárpát-medence természetes növénytakarójának kialakulása	116
1.7.1.2. Növényföldrajzi alapfogalmak	117
1.7.1.3. Flóraelemek	118
1.7.1.4. Bennszülött (endemikus) fajok a Kárpát-medencében	121
1.7.1.5. Reliktumfajok a Kárpát-medencében	122
1.7.1.6. A Kárpát-medence növényföldrajzi felosztása	124
1.7.2. A Kárpát-medence állatföldrajzi jellemzői (<i>Kolozsvári István</i>)	130
1.8. A Kárpát-medence talajai (<i>Dobos Endre – Csoma Zoltán – Molnár Ferenc</i>)	137
1.8.1. A talajok jelentősége a Kárpát-medence népeinek életében	137
1.8.2. A Kárpát-medence talajtakarója	138
1.8.3. A Kárpát-medence talajai	140
1.8.3.1. Histosol (Láptalajok)	140
1.8.3.2. Leptosols, Umbrisols (közethatású talajok)	142
1.8.3.3. Vertisols (duzzadó agyagtalajok)	144
1.8.3.4. Gleysol (réti talajok)	147
1.8.3.5. Chernozems (mezőségi talajok – csernozjomok)	148
1.8.3.6. Calcisols (karbonáttalajok)	150
1.8.3.7. Arenosol (homoktalajok)	152
1.8.3.8. Fluvisols (öntéstalajok, hordaléktalajok)	155
1.8.3.9. Regosols (földes kopár)	157
1.9. Tájszerkezet és tájtervezés (<i>Csorba Péter – Dávid Lóránt Dénes</i>)	159
Bevezetés	159
1.9.1. A tájhatárok megállapítása	159
1.9.2. Tájbeosztás térképek a 2018-ban kiadott Magyarország Nemzeti Atlaszában	160
1.9.2.1. A magasabb rendszertani szintek	162
1.9.2.2. Korábbi nagytájaink helye az új taxonómiai rendszerben	163
1.9.3. A tájak működését, azaz anyag- és energia-háztartását jelző indikátorok	165
1.9.3.1. Tájszintű anyag- és energiaforgalom vizsgálatok	166
1.9.3.2. A táji anyag- és energiaforgalom lehetséges indikátorai	168
1.9.3.3. A javasolt indikátorok összegzése	172
1.9.4. Tájtipizálás	173
1.9.4.1. A tájtipológia rendező elvei	173

1.9.4.2 Kísérletek az egységes európai tájtipizálási rendszer kialakítására	174
1.9.5. A tájtervezés tájföldrajzi alapjai	177
1.9.5.1. A táj tervezésének indokoltsága	178
1.9.5.2. A fenntartható tájak tervezésének előfeltételei	181
1.9.5.3 A funkcionális folt-folyosó-mátrix rendszer kutatásának legfontosabb eredményei	183
1.9.5.4. A tájmetria és a tájtervezés	187
1.10. Környezetvédelem a Kárpát-medencében (<i>Vince Tímea</i>)	191
1.10.1. Környezeti problémák	191
1.10.1.1. A levegő állapota	191
1.10.1.2. A vizek állapota	193
1.10.1.3. A talajok állapota	196
1.10.1.4. Hulladéktermelés és kezelés	197
1.10.2. Természetvédelem	199

2. NÉPESSÉG ÉS TELEPÜLÉSEK

2.1. Demográfiai jellemzők	205
2.1.1. A népesség száma és térbeli eloszlása (<i>Kocsis Károly</i>)	205
2.1.1.1. Az 1950–1990 közötti időszak	205
2.1.1.2. Az 1990 óta eltelt időszak	206
2.1.2. Természetes szaporodás (<i>Kocsis Károly – Bálint Lajos – Makay Zsuzsanna – Wéber András</i>)	209
2.1.2.1. Termékenység	209
2.1.2.2. Életkilátások	210
2.1.2.3. Természetes szaporodás, fogyás	214
2.1.3. Vándorlás (<i>Dövényi Zoltán</i>)	217
2.2. A népesség összetétele	229
2.2.1. Nem és életkor (<i>Kocsis Károly</i>)	229
2.2.1.1. Nem szerinti összetétel	229
2.2.1.2. Életkor szerinti összetétel	230
2.2.2. Nemzetiség, nyelv (<i>Kocsis Károly – Tátrai Patrik</i>)	233
2.2.3. Vallás (<i>Kocsis Károly – Tátrai Patrik</i>)	239
2.2.4. Iskolázottság (<i>Dövényi Zoltán</i>)	243
2.2.5. Foglalkozás (<i>Dövényi Zoltán</i>)	248
2.3. Települések (<i>Molnár József – Papp Géza</i>)	254
2.3.1. A településhálózat fejlődése	254
2.3.2. Városálózat	265
2.3.3. Szuburbanizáció, agglomerációk	277
2.3.4. A falusi népesség	281

3. A KÁRPÁT-MEDENCE GAZDASÁGA

3.1. A gazdaság fejlődésének általános tendenciái (<i>Fodor Gyula – Molnár Ernő</i>)	290
3.2. Magyarország gazdaságföldrajza	294
3.2.1. Bevezetés: történeti áttekintés, gazdasági folyamatok és változások Magyarországon a rendszerváltozás után (<i>Dávid Lóránt Dénes</i>)	294
3.2.2. A mezőgazdaság általános gazdasági jellemzése (<i>Dávid Lóránt Dénes – Marsелеk Sándor</i>)	297
3.2.2.1. Történeti áttekintés	297
3.2.2.2. Az agrártermelés helyzete	299
3.2.2.3. A (magyarországi) mezőgazdaság szerkezete	301
3.2.2.4. A magyarországi mezőgazdaság földrajza	305
3.2.2.5. A magyarországi mezőgazdaság jövőképe	313
3.2.3. Ipar és építőipar Magyarországon (<i>Molnár Ernő</i>)	315
3.2.3.1. A magyar ipar történelmi távlatokban	315
3.2.3.2. A magyarországi ipar szerkezete	318
3.2.3.3. A magyarországi ipar térbelisége	323
3.2.4. Szolgáltatások földrajza – terciér és kvaterner szektorok köréből, különös tekintettel a gazdasági szolgáltatásokra (<i>Dávid Lóránt Dénes</i>)	330
3.2.4.1. A (magyarországi) szolgáltatási szektor átalakulásának keretfeltételei	330
3.2.4.2. A (magyarországi) szolgáltatási szektor szerkezete	334
3.2.4.3. Közlekedés	335
3.2.4.4. Kereskedelem: nagykereskedelem-kiskereskedelem	343
3.2.4.5. Pénzügyi szolgáltatások	344
3.2.4.6. A negyedik (kvaterner) szektor	345
3.2.5. Magyarország turizmusföldrajza (<i>Dávid Lóránt Dénes – Horvát Dániel – Remenyik Bulcsú</i>)	347
3.2.5.1. Magyarország turizmusának főbb statisztikai adatai	347
3.2.5.2. A pandémia hatása Magyarországon a turizmusra 2020-ban	351
3.2.5.3. Magyarország turisztikai desztinációi, térségei	355
3.2.5.4. Magyarország turisztikai termékei	358
3.2.5.5. Magyarország turizmusának jövőképe	360
3.3. A szlovák gazdaság (<i>Fodor Gyula</i>)	363
3.3.1. Történeti és gazdaságtörténeti áttekintés	363
3.3.2. A mezőgazdaság jellemzői	364
3.3.3. Szlovákia ipara	366
3.3.4. Az ország közlekedési infrastruktúrája és szolgáltató szektora	367
3.3.5. Régiók és városok	369
3.3.6. Szlovákia turizmusa (<i>Berghauer Sándor</i>)	372
3.4. Kárpátalja gazdasága (<i>Fodor Gyula</i>)	373

3.4.1. Történeti áttekintés	373
3.4.2. Mezőgazdaság	374
3.4.3. Az ipar sajátosságai Kárpátalján	375
3.4.4. Közlekedés és szolgáltatások	380
3.4.5. Kárpátalja turizmusa (<i>Berghauer Sándor</i>)	381
3.5. Erdély gazdasági viszonyai (<i>Fodor Gyula</i>)	384
3.5.1. Történeti és gazdaságtörténeti áttekintés	384
3.5.2. A jelenlegi gazdaság általános jellemzése. A mezőgazdaság	385
3.5.3. Erdély ipara	387
3.5.4. Közlekedés és szolgáltatások	389
3.5.5. Regionális áttekintés és gazdasági központok	391
3.5.6. Erdély turizmusa (<i>Berghauer Sándor</i>)	393
3.6. A Vajdaság gazdasága (<i>Fodor Gyula</i>)	395
3.6.1. Történeti áttekintés	395
3.6.2. Mezőgazdaság a Vajdaságban	396
3.6.3. A vajdasági ipar jellemzői	398
3.6.4. A szolgáltató szektor	399
3.6.5. A Vajdaság turizmusa (<i>Berghauer Sándor</i>)	400
3.7. Pannon-Horvátország gazdasága (<i>Fodor Gyula</i>)	401
3.7.1. Történeti áttekintés	401
3.7.2. Pannon-Horvátország mezőgazdasága	402
3.7.3. Az ipar sajátosságai	403
3.7.4. Szolgáltatások Pannon-Horvátország területén	403
3.7.5. Pannon-Horvátország turizmusa (<i>Berghauer Sándor</i>)	404
3.8. A Muravidék gazdasági viszonyai (<i>Fodor Gyula</i>)	406
3.8.1. Általános tudnivalók	406
3.8.2. A Muravidék mezőgazdasága és ipara	406
3.8.3. Közlekedés és szolgáltatások a Muravidék területén	407
3.8.4. A Muravidék turizmusa (<i>Berghauer Sándor</i>)	407
3.9. Az Órvidék gazdasága (<i>Fodor Gyula</i>)	409
3.9.1. Általános tudnivalók	409
3.9.2. Mezőgazdaság és ipar az Órvidéken	409
3.9.3. A szolgáltató szektor jellemzői	410
3.9.4. Az Órvidék turizmusa (<i>Berghauer Sándor</i>)	410
MELLÉKLET: A Kárpát-medence régióinak gazdasági szempontból fontos települései	414

4. A KÁRPÁT-MEDENCE NÉPRAJZI SAJÁTOSSÁGAI

4.1. A Kárpát-medence – a hazát kereső népek kohója (<i>Kész Barnabás – Kész Margit</i>)	422
4.1.1. Nemzetiségek a történelmi Magyarország területén	422

4.1.2. Etnikumok (kisebbségek)	423
4.1.2.1. Cigányok (romák)	424
4.1.2.2. A zsidóság	424
4.1.2.3. Kunok és jászok	425
4.2. Néprajzi csoportok, tájak, szigetek (Magyarország határain belül és túl)	
<i>(Kész Barnabás – Kész Margit)</i>	427
4.2.1. Alföld (Nagyalföld)	429
4.2.1.1. Hortobágy	429
4.2.1.2. Hajdúság	429
4.2.1.3. Nagykunság, Kiskunság (és Bugacpuszta)	429
4.2.1.4. Jászság	430
4.2.1.5. Kalocsa és környéke	431
4.2.1.6. Az alföldi városok világa	431
4.2.1.7. Kelet-Magyarország tájai	432
4.2.2. Dunántúl	436
4.2.2.1. Kisalföld: Hanság, Rábaköz, Szigetköz	437
4.2.2.2. Göcsej, Hetés és Órség	437
4.2.2.3. Somogyország, Ormánság és Dráva-szög	438
4.2.2.4. Sárköz és Mezőföld	438
4.2.2.5. Balaton-felvidék és Bakony	439
4.2.3. Felföld (Felvidék)	442
4.2.3.1. A palócok	443
4.2.3.2. A matyók	444
4.2.3.3. Zoboralja	444
4.2.3.4. Mátyusföld	444
4.2.3.5. Csallóköz	444
4.2.3.6. Felvidéki nevezetességek	445
4.2.4. Erdély	448
4.2.4.1. Partium	448
4.2.4.2. A szűkebb értelemben vett Erdély	450
4.2.4.3. Kalotaszeg	451
4.2.4.4. Mezőség	454
4.2.4.5. Torockó	454
4.2.4.6. Székelyföld	455
4.2.4.7. A csángók	459
4.2.5. Kárpátalja	460
4.2.5.1. Az Ungi-Tiszhát	462
4.2.5.2. Nagydobrony egyedisége	464
4.2.5.3. Munkács környéke	465
4.2.5.4. A Beregi-Tiszhát	466
4.2.5.5. A Szernye-mocsár, Tóhát térsége	468
4.2.5.6. Az Ugocsai-Tiszhát	470
4.2.5.7. Egy falunyi Szatmár – Nagypalád	474

4.2.5.8. A Tisza-völgy (Felső-Tisza-vidék)	475
4.2.5.9. Aknaszlatina – a sóra épült település	477
4.2.5.10. Gens fidelissima – ruszinok és ukránok	478
4.2.6. Délvidék	482
4.2.6.1. Bácska	482
4.2.6.2. Bánság (Bánát)	486
4.2.6.3. Szlavónia	485
4.2.7. Burgenland (Őrvidék)	486
4.3. Nyelvi hasonlóság és nyelvi változatosság a Kárpát-medencében (<i>Cserniczkó István</i>)	490

4. Kocsis K. – Schweitzer F. (szerk.) 2011: Magyarország térképekben. MTA FKI, Budapest. 248 o.

2.1.2. Természetes szaporodás

Kocsis Károly – Bálint Lajos – Makay Zsuzsanna – Wéber András

2.1.2.1. Termékenység

Az elmúlt 30-40 év során a termékenységi magatartásban, a születések számának meghatározó elemében mélyreható változások következtek be. Az államszocializmus időszakának végére stabilizálódott a korai gyermekvállalás családmódellje, és mind a szándékokban, mind pedig a gyakorlatban általánossá vált a kétgyermekes családnagyság.

A rendszerváltást követő gazdasági és intézményi változások megbontották a kialakult reprodukív rendszert, aminek következtében a Kárpát-medence volt szocialista országaiban megváltoztak a (társadalmi) felnőtté válás és a családalapítás körülményei. Sokan halasztották későbbre gyermekvállalási terveiket, aminek következtében a *teljes termékenységi arányszám*²⁰³ jelentősen csökkent. Így nemcsak később születik az első gyermek, de kevesebb gyermek is születik.

A Kárpát-medence területén a termékenység területi különbségei számottevőek, melyek a történelmi demográfiai örökség és a helyi társadalom szerkezeti (pl. kor, nem, etnikai, vallási, képzettségi) sajátosságai mellett attól is függenek, hogy az adott terület a termékenységi modellváltás melyik fázisában van, illetve mennyiben heverte ki a 2008-as gazdasági világválságot, amely Európa minden országában visszavetette a gyermekvállalási kedvet. A jelenség területi sajátosságainak bemutatására mind a *nyers élveszületési arányszám*,²⁰⁴ mind az *általános termékenységi arányszám*²⁰⁵ alkalmas (2.1.2.1.1. ábra). Jóllehet a termékenységi magatartásról a kettő közül főként az utóbbi segítségével vonhatunk le következtetéseket, mindkét mutató hasonló térbeli mintázatot mutat. Általánosságban megállapítható, hogy a periferikus fekvésű, hátrányos helyzetű, jórészt alacsonyabb iskolai végzettségű, képzettségű, szerény jövedelmű népesség által lakott területeken az átlagnál jóval magasabb a termékenység. Közülük vannak olyanok, ahol ez már történelmi demográfiai örökségként jelentkezik (pl. a Magas-Tátrától az Északkeleti-Kárpátokban Máramarosig húzódó tájak vallásos szlovák, ruszin népessége vagy a magyar Szabolcs görögkatolikus

²⁰³ A teljes termékenységi arányszám azt mutatja meg, hogy milyen lenne a női népesség termékenysége, ha az adott évet jellemző életkor szerinti termékenységi magatartás állandósulna. Tehát mekkora lenne a nők átlagos gyermekszáma, ha egy születési évfárat női népessége élete folyamán úgy vállalna gyermeket, ahogyan az adott év női népessége ténylegesen gyereket vállalt.

²⁰⁴ A legutóbbi évek élveszületéseinek ezer lakosra vetített aránya.

²⁰⁵ Az élveszületések számának a szülőképes korú (15–49 éves) női népességhez viszonyított aránya.

területei. Más esetekben (pl. a kelet-szlovákiai Szepesben, Sárosban, Gömörben, Abaujban, a Partiumban, a Bánság és Erdély hajdan sváb és szász népesség lakta tájain, Dél-Baranyában, Muraközben) az alacsony iskolázottságú (jórészt roma) népesség növekvő aránya is állhat a magas termékenységi értékek mögött. Egyes nagyvárosokban is (pl. Újvidék, Belgrád, Zágráb, Bécs) magas az élveszületési arányszám, ami alapvetően az utóbbi évtizedekben tömegesen (politikai, háborús vagy gazdasági okok miatt, túlnyomórészt külföldről) beköltözött, fiatalos korösszetételű népességnek köszönhető. Általában azonban a nagyvárosokban a termékenység alacsonyabb, különösen az agglomerációikhoz képest, ahová az ún. szuburbanizációs, városkörnyéki fejlődés során tömegesen költöztek ki a reprodukzív korban lévő, fiatal városlakók (pl. Budapest, Pécs, Szeged, Kolozsvár, Brassó, Nagyszében, Temesvár, Kassa).

2.1.2.1.1. ábra. Általános termékenységi arányszám a Kárpát-medencében

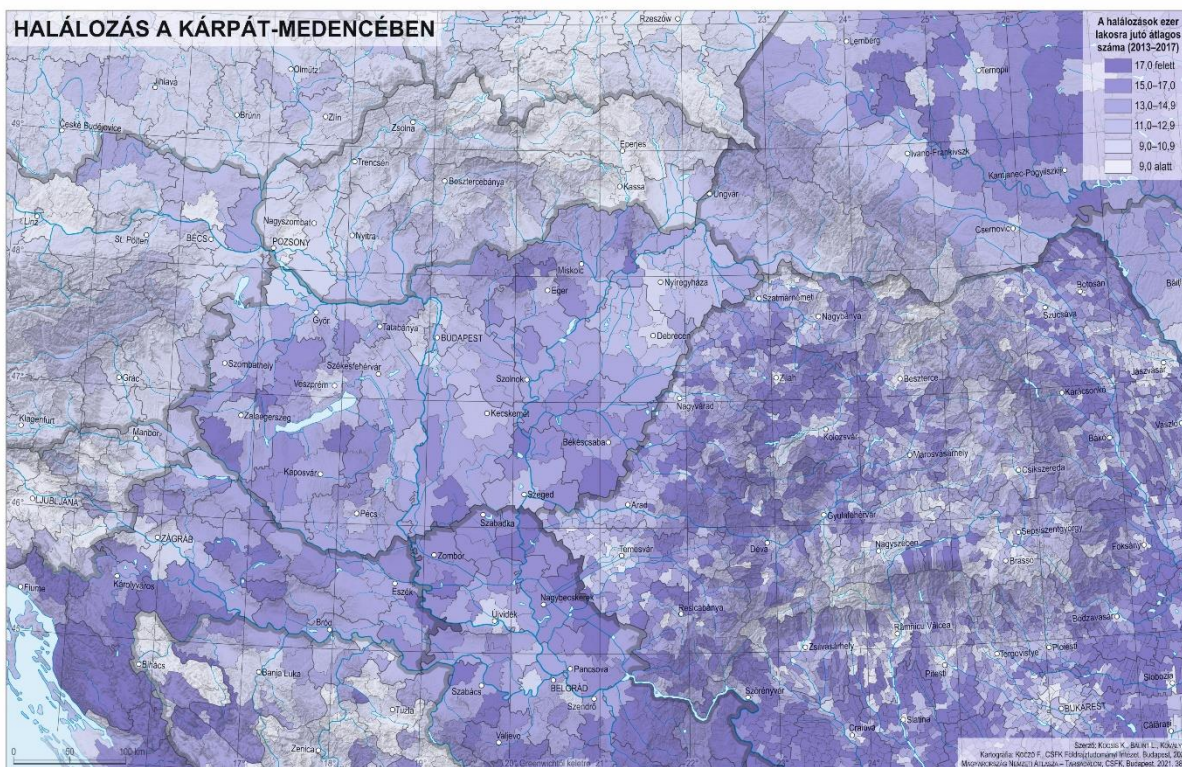
2.1.2.2. Életkilátások

A II. világháborút követően Európa valamennyi országában javultak az életkilátások. A várható élettartam országonként eltérő ütemben emelkedett. Ennek mértéke kisebb volt az akkor élenjáró északnyugat-európai, továbbá egyes mediterrán országokban, és jelentősebb az alacsonyabb szintről induló nemzetek esetében, amelyek közé az egykori szocialista országok is tartoztak. A javulás a csecsemőhalandóság visszaszorítása terén elért sikereknek volt

köszönhető, és végeredményben az Európán belüli halandósági különbségek erőteljes kiegyenlítődéséhez vezetett. A halandóság általános javulása független volt az egyes országok társadalmi-politikai berendezkedésétől, fejlettségi színvonalától. Az 1960-as évek közepén a közeledés trendje megszakadt. A szocialista blokk országaiban a halandósági érték javulása megállt, egyes országokban a halandóság szintje emelkedni kezdett. A halandóság romlására váratlanul békeidőben, a „szocialista jólét” időszakában került sor. A válság a középkorú, alacsony iskolázottságú, fizikai munkát végző férfiakat érintette leginkább.

A kelet-közép- és kelet-európai országok leszakadását az okozta, hogy az egészségkárosító magatartási formák széles körben elfogadottá váltak, és a mindennapi élet részét képezték. Az egészségmegőrzés feltételei korlátozottak voltak, a gazdasági erőforrások hiánya pedig hátráltatta a legkorszerűbb, költséges gyógykezelési módszerek bevezetését. A központosított társadalmi rendszer nem ösztönözte az egyéneket arra, hogy egészségmagatartásuk, életmódjuk aktív alakításán keresztül felelősséget vállaljanak saját egészségükért. A társadalmi környezet, az egészségtelen munkakörülmények szintén hozzájárultak a népesség korai halálozásához.

Az ezer lakosra jutó halálozások száma, azaz a **nyers halálozási arányszám** kifejezi azt, hogy a népesség természetes szaporodásában vagy fogyásában a halandóság mekkora szerepet játszik. A nyers halálozási ráta alapján a Kárpát-medence területe két részre osztható (2.1.2.2.1. ábra). A magasabb életszínvonalú, fejlettebb nyugati, valamint a kedvezőbb körösszetételű, termékenyebb népesség lakta északi és északkeleti területein átlag alatti az ezer főre jutó halálozások száma. Ugyanez vonatkozik Budapestre és tágabb környékére, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékre, a dinamikusan fejlődő szerbiai Újvidékre, illetve a tágan értelmezett Erdély nagyvárosainak övezetére is. A magas halálozási arányszám alapvetően az emigráció és belső elvándorlás által leginkább sújtott, jelentős mértékben előregedett népességű tájakra jellemző (pl. az 1991–1995 közötti háborús migrációk által leginkább érintett Dinári-hegyvidékre és Szlavóniára, a Vajdaság vidéki térségeire, keleten az Erdélyi-szigethegység, a Bánsági-hegyvidék, a Szamoshat és a Mezőség falvaira).

2.1.2.2.1. ábra. Halálozás a Kárpát-medencében

A halálozási vizsgálatokon belül mindig kitüntetett jelentősége van a **csecsemőhalandóságnak**.²⁰⁶ A csecsemőhalálozási ráta fontos mutatója az egyes országok általános fejlettségi állapotának, az egészségügyi és a szociális ellátórendszernek, a terhesgondozásnak és az újszülöttellátás fejlettségének. A csecsemőhalandóság jelentős mértékben befolyásolja a születéskor várható élettartamot.

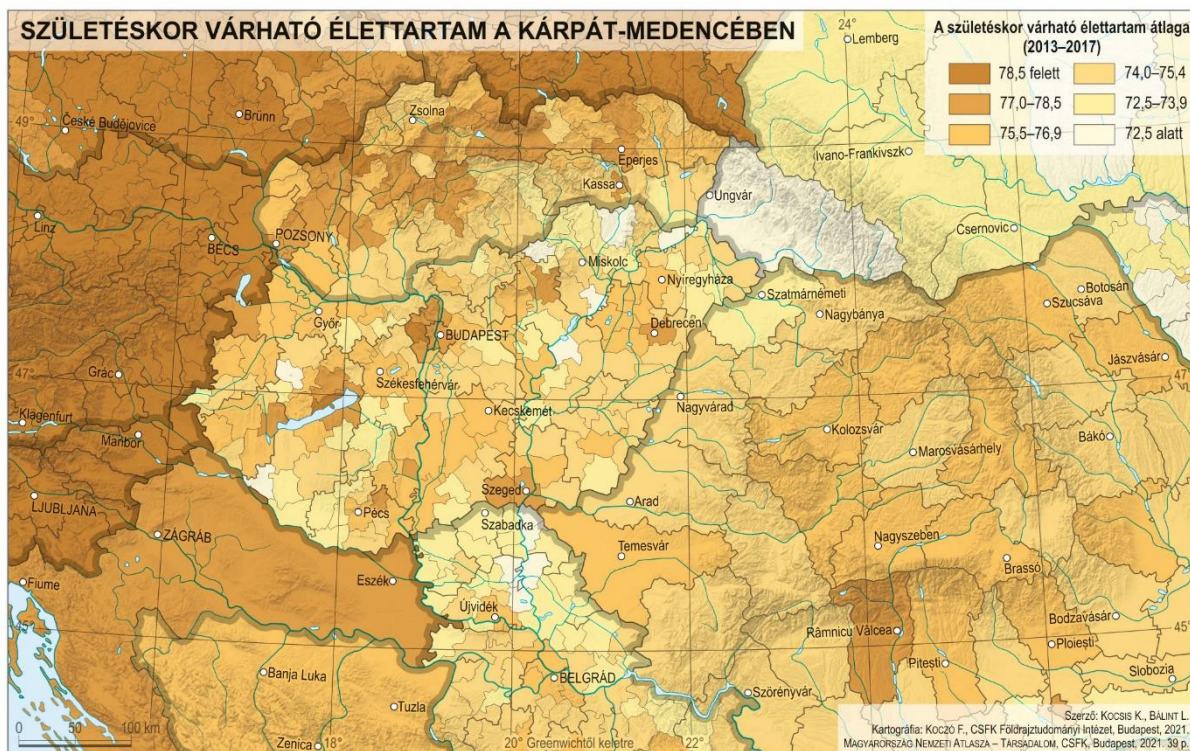
A csecsemőhalandóság szorosan összefügg az anya társadalmi-gazdasági helyzetével, egészség-magatartásával. Az anya iskolai végzettségi szintje és gyermekeinek csecsemőhalandósága között igen szoros és egyértelmű a kapcsolat. Az iskolai végzettségi szint emelkedésével párhuzamosan csökken a gyermekek újszülöttkori halandósága. Emiatt is elmondható, hogy a népesség társadalmi összetétele, az egyes területek gazdasági fejlettsége jelentős részben magyarázza a csecsemőhalandóság területi különbségeit.

A halandósági különbségek legpontosabban a várható **élettartamok** segítségével jellemezhetők. Az elmúlt évtizedekben a halandóság a Kárpát-medence valamennyi országában csökkent, az élettartamok korábban nem tapasztalt szintet értek el. A javulás az államszocialista rezsím összeomlását követően országonként eltérő évben kezdődött. Az 1990-es évek elején a közép- és a kelet-európai országok többségében a halandósági válság

²⁰⁶ A születéstől az első életév betöltéséig bekövetkező halálozások aránya.

tetőződött, a születéskor várható átlagos élettartamok csökkentek vagy különböző hosszúságú stagnáló időszakon mentek keresztül. A térség országainak a trendjei erősen eltérnek egymástól. Az 1990-es évek első harmada után Magyarországon javulás kezdődött, melynek eredményeként a születéskor várható élettartam közel negyedszázad leforgása alatt 69,3 évről 76,0 évre emelkedett. Az ukrán halandóság a többi szovjet utódállamhoz hasonlóan rendkívül mély társadalmi-gazdasági megrázkódtatást tükrözött: 1990 és 1995 között a születéskor várható élettartam 3 évvel csökkent, majd mérsékelt emelkedést követően 2007-ig lényegében stagnált, s a népesség halandóságának javulása csak az elmúlt tíz évben következett be. Az idősorokból további két országcsoport trendjeinek hasonlósága olvasható le. Az élenjárók közé Ausztria és a hozzá gyorsan felzárkózó Szlovénia tartozik, ahol a népesség egészére számolt várható élettartam 81,7, illetőleg 81,2 év. A harmadik, népesebb csoportban (pl. Románia, Szerbia, Magyarország, Szlovákia) ez a mutató jelenleg 76 és 78 év között mozog.

A Kárpát-medence nyugati, északnyugati területeit és nagyvárosait viszonylag alacsony halandóság, magas várható élettartam jellemzi (2.1.2.2.2. ábra). Kelet felé haladva romló halálozási viszonyokkal, növekvő élettartam-különbségekkel, élesebb területi egyenlőtlenségekkel találkozhatunk. Ennek alapvető oka az, hogy a magas életszínvonalú és ezáltal hosszú életre számító népesség lakta országokban az életkilátások közelebb járnak a várható élettartam ma ismert biológiai határához. A születéskor várható élettartam térbeli eltéréseit egyes országokon belül a helyi társadalom összetétele, főként az ott élők iskolázottsága, munkaerőpiaci, jövedelmi viszonyai határozzák meg. Ennek megfelelően a magyarországi, erdélyi, szlovákiai és délvidéki nagyvárosokon kívül a budapesti agglomerációban, a vonzó balatoni tájakon, Szlovákia legfejlettebb északnyugati harmadán és a nyugat-horvátországi területeken élők számíthatnak a leghosszabb élettartamra. Magyarországon azokban a járásokban a legalacsonyabb a várható élettartam, ahol a népesség iskolázottsága alacsony, a szegények aránya magas, a népesség foglalkoztatottsági viszonyai kedvezőtlenek (pl. az északkeleti, délnyugati határ mentén, a Közép-Tisza-vidéken). Ezekon a területeken a társadalmi hátrányok halmozottan jelentkeznek, a felzárkóztatás speciális programok alkalmazását igényli.

2.1.2.2.2. ábra. Születéskor várható élettartam a Kárpát-medencében

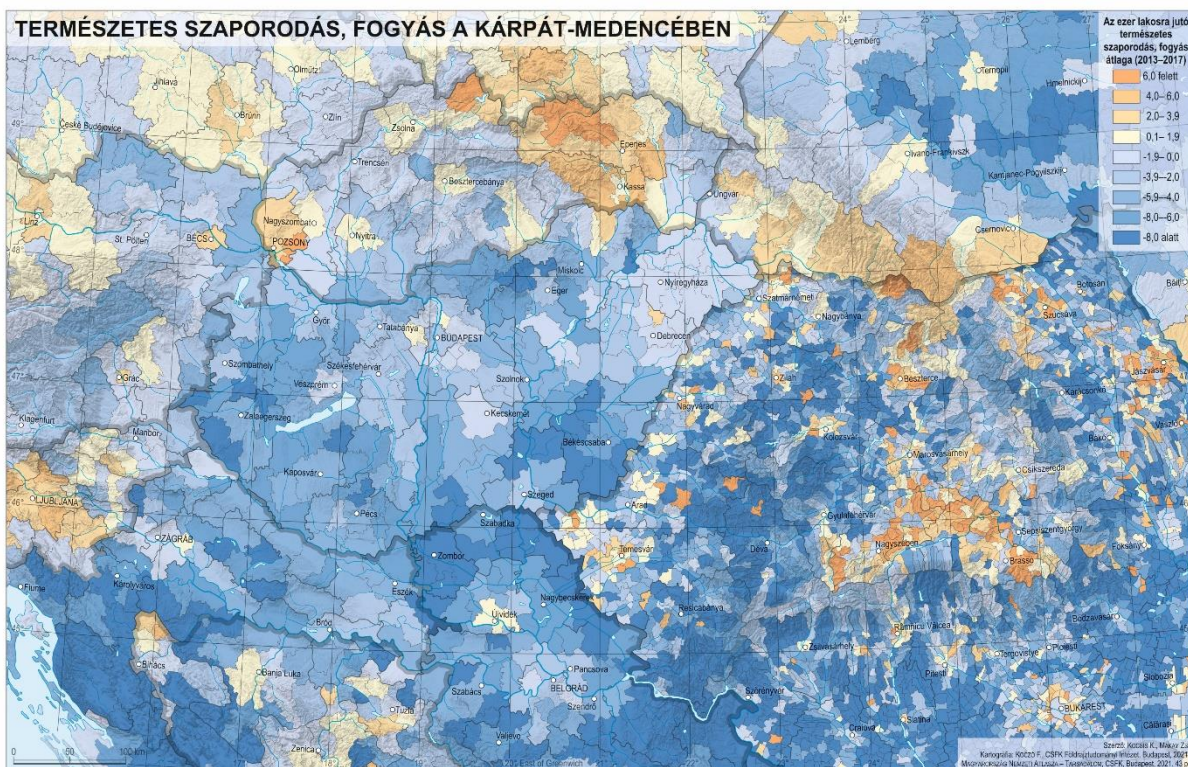
2.1.2.3. Természetes szaporodás, fogyás

A két világháború közötti időszakban az élveszületések számának a halálozásokéhoz viszonyított nagyobb mértékű csökkenése miatt a *természetes szaporodás*²⁰⁷ a Kárpát-medence minden régiójában jelentősen mérséklődött. A II. világháború pusztításait követően a kiugró termékenységnek köszönhetően a természetes szaporodás az 1950-es években általában 10‰ környékén tetőzött, kivéve az e téren történelmi előnyökkel rendelkező Szlovákiát és Kárpátalját, ahol ez a mutató a 20. század derekán visszatért a 17–20‰ közötti szintre. Az 1950-es évek közepétől az immár csak enyhén csökkenő vagy éppen stagnáló halálozási szint mellett az élveszületések száma hazánk, a Kárpát-medence minden területén szinte egyformán zuhanni kezdett, ami a természetes szaporodás csaknem hasonló mértékű csökkenését eredményezte. A régió szocialista országaiban, főként az 1960-as és 1970-es években, néha a családi élet belső szféráit is érintő eszközökkel megkísérelték feltartóztatni a demográfiai sorvadást (pl. a Ceaușescu-rezsim 1966-os drákói abortusztilalma Erdélyben 1965–1967 között megháromszorozta a népesség természetes szaporodását). Ezen intézkedések csak néhány évig tudták elodáztatni a természetes szaporodás végzetes csökkenését, majd fogyásba való átfordulását. Ez a drámai változás, amikor a halálozások

²⁰⁷ Az élveszületések és halálozások különbözete ezer lakosra számítva.

száma meghaladta az élveszületéseket, elsőként (1981-ben) Magyarországon, majd a Vajdaságban (1989), Horvátországban (1991), Erdélyben (1992) következett be. A leginkább termékeny népességű Szlovákia és Kárpátalja az ezredforduló utáni években még ingadozott a szaporodás és fogyás határmezsgyéjén, de az utóbbi terület népessége a szülőképes korosztályokat különösen sújtó kivándorlás miatt 2017 óta tartósan természetes fogyásba ment át. Az elmúlt évtizedben jórészt a termékenységet támogató intézkedésekkel sikerült egyes régiókban stabilizálni a természetes fogyaszt (pl. a Vajdaságban -5, Magyarországon -4, Erdélyben -2‰ körül).

Annak ellenére, hogy a Kárpát-medence népességének túlnyomó többségét az elmúlt három évtizedben természetes fogyás sújtotta, még napjainkban is található olyan jelentős kiterjedésű térségek, ahol a születések száma meghaladja a halálozásokét (2.1.2.3.1. ábra). Közéjük tartoznak a hagyományosan magas termékenységű vidékek (pl. a Kárpátok északi részén a szlovák Árva, Szepes és Sáros, Kárpátalján Máramaros és Bereg ruszin része), a belső migráció eredményeként fiatalos korösszetételű, magasabb termékenységű nagyvárosi övezetek (pl. Pozsony, Kassa, Zsolna, Kolozsvár, Temesvár, Beszterce, Újvidék és környéke), illetve azon vidéki térségek, ahol az átlagosnál magasabb termékenységű roma népesség különösen nagy arányt képvisel (pl. a szlovákiai Dél-Gömör, Szepes, Sáros, Abaúj, a dél-erdélyi, hajdani Szászföld, az észak-erdélyi Beszterce környéke, az Alföld Romániához tartozó egyes keleti peremvidékei). Magyarország mai területén a 2013–17-es évek adatai alapján a 175 járás közül csupán ötnek a területén (Hajdúhadház, Encs, Szikszó, illetve a főváros szomszédságában lévő Dunakeszi és Budakeszi járásaiban) születtek többen, mint amennyien meghaltak. A kedvező példák ellentétei a különösen nagymértékű természetes fogyás sújtotta területek, melyek közé főként az elaprózott településszerkezetű, kedvezőtlen életkörülményekkel, elvándorlással, előregedéssel is jellemezhető északi, délnyugati, illetve délkeleti, alföldi perifériák tartoznak.

2.1.2.3.1. ábra. Természetes szaporodás, fogyás a Kárpát-medencében.

Irodalom

1. Bálint L. 2010: A területi halandósági különbségek alakulása Magyarországon 1980–2006. KSH NKI Kutatási Jelentései 90. Budapest. 180 o.
2. Bálint L. 2016: Mennyire illeszkedik a magyar halandóság az epidemiológiai átmenet elméletéhez? Demográfia 59. 1. 5–57.
3. Daróczi E. 2001: A halandóság alakulása Trianontól napjainkig. 305–326. In: Faragó T. – Öri P. (szerk.): A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve.
4. Daróczi E. – Hablicsek L. 2008: A halandóság területi és időbeli különbségei az életkor függvényében. Demográfia 58. 1. 7–50.
5. Hablicsek L. 2001: Népeségreprodukció: múlt és jövő. 285–303. In: Faragó T. – Öri P. (szerk.): A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve.
6. Kamarás F. 1997: A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. 317–340. In: Kovacsics J. (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (895–1995). KSH, Budapest.
7. Kapitány B. – Spéder Zs. 2018. Gyermekvállalás. 47–64. In: Monostori J. – Öri P. – Spéder Zs. (szerk.): Demográfiai Portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről, KSH NKI, Budapest.

К-22

Географія Карпатського басейну: природа, суспільство, економіка, етнографія. Наукове видання (колективна монографія) / Редактори: Йосип Молнар, Гейзо Папп.

Автори: Єва Андрик, Лайош Балінт, Олександр Бергхауер, Андраш Вебер, Тімео Вінце, Шандор Генці, Іштван Годнодь, Даніел Горват, Лорант Денеш Давід, Ендре Добош, Золтан Довені, Барнабаш Кейс, Маргіт Кейс, Ержебет Когут, Степан Коложварі, Карой Кочіш, Жужанна Макаі, Шандор Маршалек, Ерно Молнар, Йосип Молнар, Федір Молнар, Стефан Молнар Д., Гейзо Папп, Булчу Ременік, Патрік Татраї, Дюло Фодор, Степан Черничко, Золтан Чома, Петер Чорба.

Терміни – Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II, Будапешт–Берегове, 2022. – 504 с. (угорською мовою)

ISBN 978-615-81834-4-4

Монографія Географія Карпатського басейну вийшла в світ через десятиріччя після видання під такою ж самою назвою найбільш обширної на сьогодні в даній тематиці синтетичної роботи. Мета авторського колективу була не поглибити, деталізувати вищезгаданий аналіз, радше створення видання, яке меншим обсягом та менш фаховою термінологією може зацікавити більш широке коло читачів, а також стати частиною рекомендованої літератури регіональних географічних, краєзнавчих та країнознавчих дисциплін ЗВО.

УДК 911.2(4-11)

Наукове видання
**Географія Карпатського басейну:
природа, суспільство, економіка, етнографія**
Колективна монографія
2022 р.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Закарпатського угорського інституту
ім. Ф.Ракоці II (протокол № 5 від 28.06.2022).

Підготовлено кафедрою географії та туризму і Видавничим відділом
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II.

Редакційна колегія:
Головний редактор: Йосип Молнар
Відповідальний редактор: Гейзо Папп

Рецензенти:
Тімеа Кіш, DSc (Сегедський університет, м. Сегед, Угорщина)
Янош Пензеш, PhD (Дебреценський університет, м. Дебрецен, Угорщина)

Технічне редагування та верстка: Гейзо Папп
Коректура: Едіна Шін
Дизайн обкладинки: Стефан Молнар Д.

Відповідальний за випуск: Олександр Добош

За зміст колективної монографії відповідальність несуть автори.

**Видання підготовлене за підтримки Фонду національної співпраці ЗАТ
«Благодійний фонд ім. Габора Бетлена»**

ISBN 978-615-81834-4-4

9 786158 183444